

FORS TILIDA DETERMINATIV QO'SHMA SO'ZLARNING STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI (“خوش+ot” MODELI ASOSIDA)

Begaliyeva Xadicha Dilmurod qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Lingvistika fakulteti fors guruhi 1-kurs magistranti

g-mail: begalievahadica@gmail.com

Nodir Nuriddinov

Ilmiy rahbar: PhD, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqola fors tilida determinativ qo'shma so'zlar haqida ma'lumot berish va “خوش+ot” modeli asosida yasalgan determinativ qo'shma so'zlarni o'rganishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: determinativ qo'shma so'zlar, sifat, ot, yangi so'zlar.

Ma'lumki, determinativ qo'shma so'zlar kompozisiya usuli orqali yasaluvchi qo'shma so'zlardir. Determinativ qo'shma so'zlar o'z tarkibidagi komponentlarining o'zaro munosabatiga ko'ra hokim va tobe so'z orqali bog'lanuvchi so'z birikmalarini eslatadi. Bu kabi qo'shma so'zlarda bir komponent boshqa bir komponent ma'nosini aniqlashtiruvchi bo'lib, ular o'zaro birgalikda yagona tugal ma'noni anglatib keladi ⁵⁴.

Determinativ qo'shma so'zlarda bir komponent ikkinchisining ma'nosiga aniqlik kiritib tobe so'z sifatida keladi. Masalan: *خوردۀ مالک* *sāhebxāne* “uy egasi”, *خوردۀ مالک* *xordemālek* “kichik tadbirkor” kabi. Maqolada xuddi shu usulda yasalgan qo'shma so'zlarning “خوش+ot” modeli ko'rib chiqiladi. Qo'shma so'zlarni tadqiq etish jarayonida fors tilida aynan shu model asosida bir qator yangi determinativ qo'shma so'zlar yasalishi ma'lum bo'ldi. Quyida ushbu model asosida yasalgan determinativ qo'shma so'zlar va ularning ba'zilariga misollar keltiriladi.

“خوش+ot” modeli asosida yasalgan determinativ qo'shma so'zlar

Manbalar tahlili natijasida “خوش+ot” modeli asosida yasalgan quyiidagi 126 ta determinativ qo'shma so'zlar aniqlandi:

خوش آب و *xošāb* 1) “toza suv” (qimmatbaho tosh), 2) “shirali”, “meva sharbati”; خوش آتیه *xošābohavā* “yaxshi ob-havogali”; خوش آهنگ *xošāborang* “yorqin rangli”; خوش اخلاق *xošahvāl*, خوش احوال *xošaxlāy* “yaxshi xulqli”, “odobli”; خوش اختر *xošaxtar*, خوش طالع *xoštāle* “baxtli”; خوش ادا *xošadā* “yaxshi ijro”; خوش اطوار *xošatvār* “xushxulq”; خوش استقبال *xošesteybāl* “yaxshi qarshilaydigan”, “mehmondo'st”; خوش اصل *xošasl* “oliyjanob”, “haqiqatgo'y”; خوش اقبال *xošeybāl* “baxtli”; خوش الحان *xošalhān* “xushovoz”; خوش آواز *xošāvāz* “xushovoz”; خوش اندام *xošandām* “kelishgan”, “barno”; خوش آهنگ *xošāhang* “xushovoz”, “yoqimli”; خوش باطن *xošbāten*

⁵⁴ Рубинчик Ю. А. Грамматика современного литературного персидского языка. – М. 2001. – С. 161.

“go‘zal qalbli”, “oliyjanob”; خوش باور *xoşbāvar* “ishonuvchan”, “sodda”, “laqma”; خوشبخت *xoşbaxt* “baxtli”, “omadli”; خوش برش *xoşboresh* “yaxshi bichimli”, “mohirona tikilgan”; خوش بزک *xoşbazak* “did bilan bezalgan”; خوش بنیه *xoşbonye* “mustahkam”, “pishiq”, “chidamli”; خوشبو (ی) *xoşbu(y)* “xushbo‘y”; خوش بیان *xoşbayān* “notiq”, “yaxshi va‘zxon”, “gapga chechan”; خوشبخت *xoşpošt* “bexavotir”, “yuvosh (miniladigan hayvonlarga nisbatan)”; خوشپوز *xoşpoz* “olifta”; خوش پوشاک *xoşpuşāk* “yaxshi didli”; خوش پیشباز *xoşpişbāz*, خوش پیشواز *xoşpişvāz* “yaxshi qarshilaydigan”, “mehmondo‘st”; خوش ترکیب *xoštarkib* “kelishgan”, “bejirim”; خوش تقریر *xoštayrir* “ravon ifodalovchi”, “yoqimli bayon qiluvchi”; خوش جنس *xoşjens* “yaxshi xulqli”, “yaxshi nasabli”; خوش چاپ *xoščāp* “yaxshi chop etilgan”; خوش چاشنی *xoščāšni* “yaxshi ziravorli”, “yaxshi qaylali”; خوش چشم *xoščam* “mamnun”, “baxtli”; خوشحال *xoşhāl* “mamnun”, “baxtli”; خوشحالت *xoşhālat* “jozibali”; خوش حساب *xoşhesāb* “halol”, “tartibli” (savdo bitimlarida); خوش حنجر *xoşhanjar* “xushovoz”; خوش حوصله *xoşhousale* “bardoshli”, “tirishqoq”; خوش خبر *xoşxabar* “xushxabarchi”, “darakchi”; خوش خدمت *xoşxedmat* 1) “xizmatga doim tayyor”, 2) “laganbardor”, “xushomadgo‘y”; خوش خط *xoşxat* “husnixatli”; خوش خط و حال *xoşxat(t)ohāl* “husnli”, “chiroyli”; خوش خلق *xoşxoly* “odobli”, “xushxulq”; خوش خو *xoşxu* “axloqli”, “mehribon”; خوش خیم *xoşxim* “xushta‘b”, “axloqli”; خوشدامن *xoşdāman* “qaynana”; خوش دست *xoşdast* 1) “baxtli”, “baxti kulgan”, 2) “qulay (qurolga nisbatan)”; خوشدش *xoşdel* “xushtabiat”; خوش دماغ *xoşdamāy* “xursand”; خوش ذات *xoşzāt* “oliyjanob”, “halol”, “nasabli”; خوش ذوق *xoşzouy* 1) “didli”, 2) “iste‘dodli”; خوش ذهن *xoşzehn* “zehnli”, “kuchli xotiraga ega”; خوش راه *xoşrāh* “tadbirli”; خوش رفتار *xoşraftār* “xushmuomala”; خوش رکاب *xoşrekāb* “chopqir (miniladigan hayvonlarga nisbatan)”; خوش رنگ *xoşrang* “chiroyli”, “ajoyib rangli”; خوش رو *xoşru* “chiroyli”, “go‘zal”; خوش روش *xoşraveš* “tadbirli”, “topqir”; خوش زبان *xoşzabān* “shirinso‘z”, “xushmuomala”; خوش سابقه *xoşsābeye* “yaxshi o‘tmishga ega”, “obro‘li”; خوش سخن *xoşsoxan* “xushsuxan”, “notiq”; خوش سلوک *xoşsoluk* “yaxshi xulqli”; خوش سلیقه *xoşsaliye* “didli”; خوش سودا *xoşsoudā* “xushmuomala”; خوش سیرت *xoşsirat* “xushsiyrat”, “go‘zal qalbli”; خوش سیما *xoşsimā* “chiroyli”, “xushro‘y”; خوش شانس *xoşšāns* “omadli”; خوش صحبت *xoşsohbat* “yaxshi hamsuhbat”, “gapdon”; خوش صدا *xoşsedā* “xushovoz”; خوش صورت *xoşsurat* “chiroyli”, “kelishgan”; خوش طبع *xoştab* 1) “quvnoq”, “xushchaqchaq”, 2) “iste‘dodli”; خوش طرح *xoştarh* “chiroyli”, “chiroyli naqshli”; خوش طعم *xošta‘m* “mazali”; خوش طینت *xoştinat* “oliyjanob”, “halol”; خوش ظاهر *xoşzāher* “ko‘rkam”; خوش عطر *xoşatr* “xushbo‘y”; خوش عکس *xoşayide* 1) “mehribon”, 2) “sodda”, “ishonuvchan”; خوش علف *xoşaks* “suratbop”; خوش علف *xoşalaf* 1) “talabchan”, “nozik tabiatli”, 2) “yehto‘ymas”, “badnafs”; خوش فرم *xoşform* “kelishgan”; خوش فطرت *xoşfetrat* “xushtabiat”, “toza fitratli”; خوش فکر *xoşfekar* “yaxshi fikrli”; خوش قامت *xoşyāmat* “kelishgan”; خوش قد *xoşyad* “ko‘rkam”, “kelishgan”; خوش قدم *xoşyadam* “qadami qutlug‘”, “barakali”, “xosiyatli”; خوش قدوقامت *xoşyadoyāmat* “bo‘y-basti kelishgan”, “ko‘rkam”; خوش قلب *xoşyalb* “oqko‘ngil”, “mehribon”; خوش قلم *xoşyalam* “yaxshi uslubga ega”, “husnixatli”; خوش قماش *xoşyomāš* “asl mol”, “toza sifatli”; خوش قواره *xoşyavāre* “did bilan kiyingan”, “bashang”; خوش قول *xoşyoul* “haqiqatgo‘y”, “tartibli”, “vafodor”; خوش قیافه *xoşyeyāfe* “yoqimli”, “chiroyli”; خوش کردار *xoşkerdār* “yaxshi xulq-atvorli”; خوش کلام *xoşkalām* “shirinso‘z”;

خوشگل *xošgel* “kelishgan”, “ko‘rkam”; خوشگمان *xošgomān* (*xošgamān*) “ijobiy fikrlaydigan”; خوشگوشت *xošgušt* 1) “yeyishli”, “yesa bo‘ladigan”, 2) “kirishimli”; خوش لباس *xošlebās* “did bilan kiyingan”; خوش لحن *xošlahn* “xushovoz”; خوش لقا *xošleyā* “chiroyli”, “xushro‘y”; خوش لهجه *xošlahje* “yoqimli”, “shirinso‘z”; خوش محضر *xošmahzar* “xushmuomala”, “ko‘ngilga yoquvchi”; خوش مزاج *xošmezāj* “xushtabiat”; خوش مزه *xošmaze* “shirin”, “mazali”; خوش مشرب *xošmašrab* “quvnoq”, “xushchaqchaq”; خوش معاشرت *xošmo‘āšerat* “boadab”, “nazokatli”; خوش معامله *xošmoāmele* “xushmuomala”; خوش منظره *xošmanzar* “chiroyli”, “yoqimli”; خوش منظر *xošmanzare* “manzarali”; خوش نام *xošnām* “yaxshi obro‘li”, “yaxshi nom qozongan”; خوش نغمه *xošnayme* “xushovoz”; خوش نفس *xošnafs* “xayrixoh”; خوش نقش *xošnayš* 1) “baxtiyor”, “iqbolli”, 2) “chiroyli naqshli (matolarga nisbatan)”; خوش نوا *xošnavā* “xushnavo”; خوش نهاد *xošnehād* “nasl-nasabli”; خوش نیت *xošniyyat* “yaxshi niyatli”; خوش وعده *xošva‘de* “so‘ziga sodiq”, “vafodor”; خوش شوقت *xošvayt* “xushnud”, “xursand”; خوش هوا *xošhavā* 1) “bahavo”, 2) “xush ohang (musiqaga nisbatan)”; خوش هیکل *xošheykal* “kelishgan”, “ko‘rkam”; خوش یمن *xošyomn* “yaxshi belgiga ega”, “qutlug”; خوش یوم *xošyoum* “xushvaqt”, “xursand”, “vaqtichog”.

Quyida *xoš* “yaxshi” sifati bilan birikib yangi ma’no kasb etgan qo‘shma so‘zlar qatnashgan jummalarni ko‘rib chiqamiz:

Dar yek šahr-e xošābohavā zendegi konim “Bir **toza ob-havoli** shaharda yashaylik” [3:2886]. Ushbu gapda *xošābohavā* so‘zi “yaxshi, toza ob-havoli” degan yaxlit ma’noni ifodalamoqda.

Az jā boland šod va bā sedā-ye xošāhangaš salām kard “Joyidan turdi va **yoqimli ovozi** bilan salom berdi” [3:2886]. Bu jumlada yana bir determinativ qo‘shma so‘z “yoqimli”, “xushovoz” ma’nosini bildirimoqda.

Navbatdagi jumlada *xoš* “yaxshi” sifati va اخلاق *axlāy* “axloq” so‘zi birikuvidan “odobli” degan yangi ma’nodagi qo‘shma so‘z yasalganligini ko‘rish mumkin:

Esfahāni-hā... xungarm va xošaxlāy hastand “Isfahonliklar ... qiziquvchan va **odobli**dirlar” [3:2887].

Šomā bā xošxuyi va xošaxlāyi mi-tavānid farzandān-e šāyeste-i tarbiyat konid “Siz **mehribonlik** va **odoblilik** bilan munosib farzandlarni tarbiyalashingiz mumkin” [3:2887]. Yuqoridagi gapda *xoš* “yaxshi” sifati xuy “raftor, o‘zini tutish” so‘zi bilan birikib “mehribon”, “xushmuomala” ma’nosida kelmoqda.

Honarmandān, vāred-e majles mišavand-ke az ān jomle bud zan-e xošbadan “Ularning orasida **kelishgan** ayol ham bo‘lgan san’atkorlar yig‘ilishga kirib kelmoqdalar” [3:2889].

Šaxs-e mo‘ammam-e xošbašare-i vāred šod “Salla kiygan **xushsurat** bir odam kirib keldi” [3:2890].

Bā yek šāxe-ye gol-e maryam, in otāy xošbu mi-šavad “Bir butoq maryam guli bilan bu xona **xushbo‘y** bo‘ladi” [3:2890].

Xoşbayān va goşādezabān va qāder-yāder bar ta'bir-e ma'yāsed bud “**Notiq**, gapga chechan va maqsadlarni ifodalashga mohir edi” [3:2890].

Bāzovān-e fariye va xoštarkibaš az āftāb suxte bud “Uning chiroyli va **kelishgan** tizzalari quyoshda kuygan edi” [3:2891].

Zohre doxtarak-e xoščešmoabru va širinzabāni bud “Zuhra **qosh-ko'zlari chiroyli** va shirinzabon qizcha edi” [3:2891].

Avval nafari-ke bā ānhā barxord bekonad, javān va xošruy va xoščehe ... yā pir ... va bimār va alil bāšad “Ular bilan yuzlashadigan birinchisi yosh, **chiroyli** va **xushsurat** ... yoki kekxa ... va bemor-u kasalmand bo'ladi” [3:2891].

Javāni bud ... zahmatkeš va puldarbiyāvar va xošxu “Zahmatkash, pul topadigan va **axloqli** yigit edi” [3:2893].

Mardām-e xošzāt in mas'ale-rā be guš-e šāh mi-resānand “**Oliyjanob** odamlar bu masalani podshohning qulog'iga yetkazadilar” [3:2895].

Čun xošzabān va mo'addab bud, kāraš rāh oftād “**Xushmuomala** va odobli bo'lgani uchun ishlari yurishib ketdi” [3:2896].

Dust-e xošsufar ma har ja darodrxeti mi did, māšin-rā motavayyef mi-kard va basāt-rā pahn mi-kard “Bizning **ajoyib hamsafarimiz** qayerda dov-daraxt ko'rib qolsa, mashinani to'xtatardi va gilamni yoyardi” [3:2897].

Zan agar xošyadam bāšad, be hamrāh-e xod šādemāni va ne'mat mi-āvarad “Agar ayolning **qadami qutlug'** bo'lsa, u o'z hamrohiga quvonch va baraka olib keladi” [3:2899].

Be entezār-e rafiye-ye xošyoul-e xiš češm be dar mānd “O'zining **vafodor** rafiqasini kutib ko'zlari eshikka tikilgandi” [3:2899].

Xāharaš čāy nist, heykal-e yašangi dārad va xošgušt ast “Singlisi semiz emas, chiroyli qomatga ega va **kirishimli**” [3:2900].

Mard-e xošmahzar va rafiye-ye šafiye ast-ke hamiše behtarin zendegi-ye donyā-rā dārad “U har doim dunyodagi eng yaxshi hayotga ega bo'lgan ajoyib do'st va **ko'ngilga yoquvchi** odam” [3:2901].

Tabaye-ye bālā xošmanzare ast va tamām-e bāyāt-e atrāf dide mi-šavad “Yuqori qavat **xushmanzara** va atrofdagi barcha bog'lar ko'rinadi” [3:2902].

Agar āyine oftād va šekast, xošniyyat-hā ta'birāt-e gunāgun-e xošāyand mi-kardand “Agar oyna tushib sinsa ham, **yaxshi niyatlilar** turli xil ijobiy talqinlarni qilishadi” [3:2903].

Yuqoridagi keltirilgan barcha jumalarda ijobiy ma'nodagi turli xil determinativ qo'shma so'zlarni uchratish mumkin va forschadan o'zbek tiliga tarjimasidagi ma'nosi ham ancha yaqinligiga, ba'zilarining esa aynan bir xilda tarjima qilinganligiga guvoh bo'lish mumkin. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, to'plangan determinativ qo'shma

soʻzlar orasida tadqiqotimizning asosiy manbasi boʻlgan Yu.A. Rubinchik tahriri ostidagi “Forscha-ruscha lugʻat”da kuzatilmagan, biroq Anvari Hasanzodaning “Farhang-e bozorg-e soxan” lugʻatida uchragan baʼzi soʻzlarni sanab oʻtish mumkin: خوش بشره *xošbašare* “xushsurat”, خوش سفر *xošsafari* “ajoyib hamsafar”, “yaxshi hamsafar”, خوش بدن *xošbadan* “kelishgan”. Ushbu kitobning Rubinchik lugʻat kitobidan soʻng yozilganligini inobatga olsak, fors tilida خوش *xoš* “yaxshi” sifati bilan yasalgan determinativ qoʻshma soʻzlar haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: خوش *xoš* “yaxshi” sifati bilan yangi determinativ qoʻshma soʻzlar yasaliş jarayoni davom etyapti hamda bu holat tadqiqotlarda oʻz aksini topmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR:

1. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного литературного персидского языка. – М, 2001.
2. Персидско-русский словарь: В 2-х томах под ред. Ю.А.Рубинчика. – М.: Русский язык, 1985. – 800 с., 848 с.
3. Anvari H. Farhang-e bozorg-e soxan. Tehron, 1381.
4. Чавчавадзе Т. А. Именное словосложение в новоперсидском языке. – Тбилиси: Мецниереба, 1981. – Б. 16-30.
5. Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – Б. 30.
6. Nuriddinov, N., & Nizamova, F. (2022). Theoretical views of Iranian linguists on the classification of word-combinations. In *ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ* (pp. 86-90).
7. NURIDDINOV, N., & AKMALOV, S. (2022). THE ROLE OF IRANIAN ACADEMIES OF LANGUAGE AND LITERATURE IN THE DEVELOPMENT OF PERSIAN LEXICON. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука*, (6), 140-143.
8. Нуриддинов Н.Н. Форс тилида копулятив кўшма сўз ва эркин копулятив сўз бирикмаларининг дистинктив белгилари Монография. – Т, 2020.
9. Алимова Х.З. Вопросы классификации сложных слов в иранском языкознании // Восточные языки и культуры: Материалы III Международной научной конференции. – Москва, 2010
10. Киселева Л.Н. Очерки по лексикологии языка дари. – М.: Наука, 1973. – С. 112; Язык дари Афганистана. – М.: Наука, 1985.
11. Ганиев А.Г. Очерки по глагольной фразеологии литературного пушту. – Т, 1985.
12. Л. С. Пейсиков Очерки по словообразованию персидского языка. – М. 1973.
13. Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Т.: Фан, 1975. Т.1.

FORSCHA ADABIYOTLAR:

1. اند سانی علوم پ ژوهشده گاه: تهران. امروز فارسی در واژه اشده تقاقی ساخت که ل باسی ایران مطالعات و ۹۸۱۱. ف رهنده گی
2. مرکب های واژه ساختاری به رر سی. فارسی زبان در ترکیب. طباطبایی الدین عالم. ۹۸۱. تهران،
3. اند تشارات: تهران. دوم ویرایش. فارسی زبان دستور. گ. یوی احمدی حسن انوری، حسن فاطمه ۹۸۳۱.

